

UO'K: 8.81.81-23

“GULISTON” ASARIDA SOMATIK BIRLIKLARNING QO‘SHMA FE’L YASALISHIDAGI ROLI**РОЛЬ СОМАТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ОБРАЗОВАНИИ СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ГУЛИСТАН»****THE ROLE OF SOMATIC UNITS IN THE FORMATION OF COMPOUND VERBS IN THE WORK "GULISTAN"**

Turdaliyev Olimjon Fayzullajon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

“Guliston” asarida ot+yordamchi fe’l modelidagi qo’shma fe’llarda ism qism sifatida aniq va mavhum otlar, tub va yasama otlar ham kelishi kuzatiladi. Asarda aniq otlar sirasiga kiruvchi somatik birliklar ishtirokida yasalgan qo’shma fe’llar ham ko’p uchraydi. Ular bilan hosil qilingan qo’shma fe’llarda aksariyat holatlarda ism qism vazifasida kelgan somatik birlik o’z leksik ma’nosini yo’qotadi. Somatik birliklar ishtirokida yasalgan qo’shma fe’llarni ichki guruhlariga ajratish, statistik tahlilini amalga oshirish ularning qo’shma fe’llar yasallishidagi o’rnini belgilab beradi. “Somatik birlik+yordamchi fe’l” modeli asosida yasalgan qo’shma fe’llarning aksariyatida umumiy ma’no somatik birlik ifoda etgan a’zo yordamida amalga oshiriladigan ish-harakat yoki holatdan kelib chiqadi. Mazkur fe’llarni semantik jihatdan tahlil qilish ularning ma’noviy strukturasida somatik birlik ifoda etadigan ma’nolarning qay darajada ishtirok etishini ko’rsatib beradi.

Аннотация

В произведении «Гулистан» отмечается, что конкретные и отвлечённые существительные, производные и производные существительные выступают как существительные в составных глаголах модели существительное+вспомогательный глагол. В работе встречается много сложных глаголов, образованных при участии соматических единиц, принадлежащих к ряду конкретных существительных. В образованных с ними сложных глаголах в большинстве случаев соматическая единица, выступающая в составе существительного, теряет лексическое значение. Разделение сложных глаголов, произведенное с участием соматических единиц, на внутренние группы, проведение статистического анализа определяет их место в образовании сложных глаголов. В большинстве сложных глаголов, составленных по модели «соматическая единица+вспомогательный глагол», общее значение извлекается из действия или состояния, совершаемого с помощью части, представленной соматической единицей. Семантический анализ этих глаголов показывает, насколько значения, выраженные соматической единицей, включены в их семантическую структуру.

Abstract

In the work “Guliston” it is observed that concrete and abstract nouns, basic and artificial nouns appear as nouns in compound verbs of the noun+auxiliary verb model. In the work, there are many compound verbs formed with the participation of somatic units belonging to the series of specific nouns. In the compound verbs formed with them, in most cases, the somatic unit, which acts as a part of the noun, loses its lexical meaning. Separation of compound verbs made with the participation of somatic units into internal groups, carrying out a statistical analysis determines their place in the formation of compound verbs. In most of the compound verbs made on the basis of the “somatic unit+auxiliary verb” model, the common meaning is derived from the action or state performed with the help of the part represented by the somatic unit. The semantic analysis of these verbs shows to what extent the meanings expressed by the somatic unit are involved in their semantic structure.

Kalit so‘zlar: somatik birlik, qo’shma fe’l, yordamchi fe’l, sar, pā, dast, češm.

Ключевые слова: соматическая единица, сложный глагол, вспомогательный глагол, сар, пā, даст, чешм.

Key words: somatic unit, compound verb, auxiliary verb, sar, pā, dast, češm.

KIRISH

Fors tili va uning yozma yodgorliklari ham dunyo olimlarining diqqatini o'ziga qaratgan madaniy meros hisoblanadi. Bu tilda ijod qilgan shoirlar va mutafakkirlar tomonidan qoldirilgan asarlar o'rta asrlardan oq dunyoning turli tillariga tarjima qilingan. Sa'diy Sheroziyning "Guliston" asari ana shunday asarlardandir. Didaktik ruhda yozilgan bu asar XVII asrdayoq Yevropa tillariga tarjima qilingan. Xususan, rus tiliga bir necha bor o'g'irilgan. Rus eronshunoslari tomonidan fors tilining turli grammatik masalalariga bag'ishlangan bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari va tekshirishlar amalga oshirilgan. Fe'l boshqa barcha so'z turkumlariga nisbatan eng amaliy, eng murakkab, ayni vaqtda semantik jihatdan rang-barang grammatik kategoriyadir. A.Quronbekov tomonidan "Fors tilidagi fe'llarda so'z yasaliishi Eron tilshunosligining eng chigal va oxirigacha hal qilinmagan problemalaridan biri" ekanligi ta'kidlanadi. Agar qo'shma fe'llarni so'z birikmasi deb qarasa, unda bu so'z turkumiga kirmaydi, balki sintaktik kategoriyaga aylanadi. Agar bu qo'shma so'zlarning analitik shakli deb qarasa, bu qo'shma fe'llar bir xil tipdagi birikmalar emas, bir qismi erkin birikmalar. [1, 91] Ushbu fikrlardan kelib chiqib, quyida qo'shma fe'llarning "somatik birlik+fe'l" modeli asosida yasalgan turini tahlilga tortamiz, ularning struktur-semantik va morfologik xususiyatlarini yoritamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Fors tili fe'l sistemasi yuzasidan eron tilshunoslari N.Alipur, P.Albo'rziy, A.A.Partav, E.Huvayniy, H.A.Giviy, H.Anvari, P.N.Xonlariy, G'.Arjang, Hayyompur, A.A.Faqihiy, A.Qarib, M.Mashkuhiddin, M.Muiyniyon, rus eronshunoslari Y.E.Bertels, L.S.Peysikov, Y.A.Rubinchik, A.F.Barishnikov, ingliz eronshunoslari D.C.Phillot, C.Nouri, R.Levy, turk tilshunosi M.Kanar kabi olimlar tomonidan bajarilgan ilmiy ishlar katta ahamiyat kasb etadi.

O'zbek eronshunoslari tomonidan fors tilidagi qo'shma fe'llar yuzasidan monografik ishlar amalga oshirilmagan. Faqatgina A.Quronbekov, X.Alimova, D.Ahmedova, V.Vahidov, Z.Arifjanov, N.Nuritdinov, H.Mirzahmedova, N.Ahmedjonova, D.Azimjonova, Z.Alimova, M.Omonov kabi olimlarning ilmiy ishlarida qo'shma so'zlar, xususan, fe'l turkumi va qo'shma fe'llar bilan bog'liq ba'zi jihatlar o'rganilgan.

Mazkur mavzuning o'rganilishi o'zbek tilshunosligida ayrim maqolalar va ba'zi tadqiqotlarning kichik qismlarida umumiy xarakter va ba'zi misollar berish bilan cheklangan. Shu sababli fors tilidagi qo'shma fe'llar mavzusini o'rganish hozirgi vaqtda muhim hisoblanadi.

Mavzuni yoritishda morfologik, semantik va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

"Guliston" asarida somatik birliklar ishtirokida yasalgan qo'shma fe'llarni ism qism tananing qaysi a'zosini ifoda etishiga ko'ra quyidagi ichki guruhlariga ajratish mumkin:

سر (Sar – bosh) so'zi ishtirok etuvchi "ot+yordamchi fe'l" modeli qo'shma fe'llar. X.Z.Alimova سر (sar-bosh) so'zining semantik strukturasi 9ta sema mavjudligi hamda ularning ichida "tananing bo'yindan yuqori qismi" semasi yetakchilik qilishini ko'rsatadi [2, 15]. Mazkur so'z qo'shma fe'llarda ism qism sifatida kelganda ham o'z ma'nosidan uzoqlashadi. "Guliston" asarida sar so'zi ishtirok etgan qo'shma fe'llarning 61 o'rinda qo'llangani aniqlandi. Quyidagi bayt tarkibida sar (bosh) so'zi qo'shma fe'l yasaliishida eng faol ishlatiladigan kardan (qilmoq) fe'li bilan ko'chma ma'nodagi qo'shma fe'l yasaganini kuzatish mumkin. Sar (bosh) va kardan (qilmoq) fe'li sar kardan – (so'zma-so'z bosh qilmoq) ochilmoq, yorib chiqmoq, boshlamoq, suhbat qurmoq) qo'shma fe'lining morfem tarkibiy qismi sifatida o'zining leksik ma'nosini tamoman yo'qotgan:

خذر کن ز دود درونهای ریش
که ریش درون عاقبت سر کند

Xazar kon zi dud-e darunhā-ye riš

Ke riš-e darun āyebat sar konad.

Mazmuni: Qalbi xasta kishilarning ohidan o'zingni tortginki, oqibat bir kuni qalb yarasi yoriladi.

Quyidagi jumlada esa sar so'zining āmadan (kelmoq) fe'li bilan ko'chma ma'noli sar āmadan – (so'zma-so'z – bosh kelmoq) "komil bo'lmoq", "tugatmoq", "tamomlamoq", "vafot etmoq" kabi ma'nolarni ifoda etuvchi qo'shma fe'l yasaganini ko'rish mumkin:

یکی در صنعت کشتی گرفتن سر آمده بود.

Yeki dar san'at-e košti gereftan sar āmade bud. (G. 120-bet).

Tarjimasi: Bir kishi kurash tushish san'atida komillikka erishgan edi.

TILSHUNOSLIK

Quyidagi jumlada *sar* so'zining *nehādan* sodda fe'li bilan hosil qilgan qo'shma fe'lni ikki o'rinda kuzatishimiz mumkin:

زر بده مرد سپاهی را تا سر بنهد
و گرش زر ندهی سر بنهد در عالم

Zar bedeh mard-e sepāhirā tā sar benehad,
Wa garaš zar nadehi, sar benehad dar ālam (G. 87-bet).

Mazmuni: *Jon fido qilishlari uchun lashkarga zar (oltin) ber, va agar zar bermasang, tarqalib ketadi.*

Sar (*bosh*) so'zi bilan yasalgan qo'shma fe'llarning semantikasida mazkur so'zning u yoki bu semasi asosiy planga chiqadi va qo'shma fe'lining umumiy hosila ma'nosida yetakchi sema maqomini xususiyashtiradi.

Yuqorida keltirilgan misollardan tashqari "Guliston"da quyidagi qo'shma fe'llar uchraydi:

1. *Sar*+sodda fe'l: *Sar tāftan, sar āmadan, sar gereftan, sar bāxtan, sar kašidan.*
2. *Sar*+prefiksli fe'l: *sar bar tāftan, sar bar āwardan, sar bar dāštan, sar bar gereftan.*
3. *Sar*+qo'shma fe'l: *sar bāz zadan, sar forud āwardan.*

چشم (češm – ko'z) so'zi ishtirok etuvchi "ot+yordamchi fe'l modeli" qo'shma fe'llar. "Guliston" asarida 7 o'rinda *češm* so'zi ishtirok etgan, 5 o'rinda uning sinonimi *dide* so'zi ishtirok etgan qo'shma fe'llarning ishlatilishi kuzatiladi. "Dehxudo" lug'atida *češm* so'ziga quyidagicha izoh beriladi:

[چشم. چ /چ. (ا) معروفست که عرب «عين» گویند. (برهان). ترجمه عین. (آندراج) آن جزء از بدن انسان و حیوان که بر بالای آن ابرو جا گرفته و آلت دیدنست. (فرهنگ نظام)]

"Ma'lumki, arablar ayn deyishadi". (Burxon) "ayn"ning tarjimasi. (Onandroj). U inson va hayvon tanasining bir uzvi bo'lib, ko'rish a'zosidir, tepasida qosh joylashgan" [3, 138]. Mazkur so'z bilan hosil qilingan qo'shma fe'llar "Guliston" asarida boshqa somatik birliklarga nisbatan juda kam uchraydi. Asarni o'rganish davomida *češm* so'zi bilan yasalgan quyidagi qo'shma fe'llarga duch keldik:

هر آن که تخم بدی کشت و چشم نیکی داشت
دماغ بیهده پخت و خیال باطل بست.

Har ān ke toxm-e badi kešt wa češm-e niki dāšt
Demāy-e bihode poxt wa xiyāl-e bātel bast.

Mazmuni: *Har kimki yomonlik ekib, yaxshilikni umid qiladigan bo'lsa, behuda fikr-u ahmoqona xayol qilibdi.*

Mazkur jumlada *چشم (češm – ko'z)* so'zi داشتن (*dāštan – bor bo'lmoq, ega bo'lmoq*) sodda fe'li bilan ma'noviy jihatdan birikib, "umid qilmoq" ma'nosidagi qo'shma fe'lni yasagan. Ko'rinadiki, qo'shma fe'lining har ikki morfem qismi o'zining avvalgi leksik ma'nosini tamoman yo'qotgan. Umumiy hosila ma'no qo'shma fe'lni tashkil qiluvchi qismlarning ma'nosidan kelib chiqmaydi. Ko'rsatilgan fe'l asarning turli o'rinlarida bir necha marotaba qo'llangan va har o'rinda "umid qilmoq", "kutmoq" ma'nosini ifodalab kelgan.

Yuqorida keltirilgan misollardan tashqari "Guliston" asarida quyidagi qo'shma fe'llar uchraydi: *češm foru bastan, češm bar gereftan, češm pušidan, češm oftādan.*

Dide so'zi ishtirokida: *dide dar bastan, dide šekiftan, dide barham bastan, dide bastan, dide bar kardan.*

زبان (zabān – til) so'zi ishtirok etuvchi "ot+yordamchi fe'l" modeli qo'shma fe'llar. Mazkur so'z bilan yasalgan qo'shma fe'llar ham asarda 11 o'rinda uchraydi. "Guliston" asarini lisoniy tekshirish davomida bir qo'shma fe'lining ikki o'rinda ikki xil morfologik shaklda va ikki xil sintaktik funksiyada qo'llangani kuzatildi. Quyidagi jumlada kontakt holatda hozirgi kelasi zamondagi kesim vazifasida kelgan:

که فردا چو پیک اجل در رسد
بحکم ضرورت زبان در کشی.

Ke fardā ču payk-e ajal dar rasad,
Behokm-e zarurat zabān dar kaši (G. 23-bet).

Mazmuni: *Ertaga ajal o'qi yetib kelgan paytda zarurat hukmi bilan tilingni tiyib turasan.*

Quyidagi jumlada esa کشیدن زبان (*zabān dar kašidan*) fe'lining distant holatda, infinitiv shaklda, to'ldiruvchi vazifasida kelishi kuzatiladi:

فی الجمله زبان از مکالمه او در کشیدن قوت نداشتم ..

Filjomle, zabān az mokāleme-ye u dar kašidan youwat nadāštam. (G. 26-bet).

Tarjiması: *Xullas, uning suhbatidan til tiyishga quvvat topolmadim.*

Ba'zi o'rinlarda *zabān* so'zi ishtirokida yasalgan qo'shma so'zlarning ham qo'shma fe'lda ism qism funksiyasida kelishi uchraydi:

دریغ این بنده با حسن و شمایللی که دارد زبان درازی و بی ادبی نکرد.

Dariy in bande, bā hosn wa šamāyeli ke dārad agar zabān derāzi wa biadabi nakard.

Tarjiması: *Afsus, bu qul shunday husni-yu, kelishgan qomatiga yarasha beadablik va betgachoparlik qilmaganda.*

Quyidagi jumlada *zabān bastan* fe'li shaxssiz gaplarning asosiy fe'li maqomida infinitiv shaklda kelishi kuzatiladi:

شاید پس کار خویشتن بنشستن

لیکن نتوان زبان مردم بستن.

Šāyad pas-e kār-e xištan benešastan

Likan natawān zabān-e mardom bastan.

Mazmuni: *O'z ishining ortidan ketish mumkin, ya'ni hech kim bilan ishi bo'lmasdan yurish mumkin, lekin odamlarning o'g'zini yopib bo'lmaydi.*

روی (ruy – yuz) so'zi ishtirok etuvchi qo'shma fe'llar. "Guliston" asarida **روی (ruy)** so'zi ishtirok etgan qo'shma fe'llar 23 o'rinda uchraydi. Ushbu so'z bilan yasalgan qo'shma fe'llarning matnda aksariyat o'rinlarda distant holatda kelishi kuzatiladi. Shuningdek, asarni o'rganish davomida shu narsa ayonlashdiki, *ruy+yordamchi fe'l* tipidagi qo'shma fe'llar distant holatda kelganda az predlogli to'ldiruvchilarni boshqarib kelgan:

Ruy gardānidan – 1. Yuz o'girmoq. 2. Tark etmoq. [4, 734]

روی از محاوره او گردانیدن مروت ندانستم که یار موافق بود و ارادت صادق.

Ruy az mahāware-ye u gardānidan moruwat nadānestamke, yār-e mowāfey bud wa erādat-e sādey.

Tarjiması: *Uning suhbatini rad etishni muruvvat bilmadimki, sodiq va vafoli do'st edi.*

Ruy tāftan – 1. Xo'mraymoq, 2. Yuz o'girmoq. 3. Umid uzmoq. [4, 734]

از طبیعت بزرگان بدیع است روی از مصاحبت مسکنان تافتن و فایده و برکت دریغ داشتن...

Az tabiat-e bozorgān badiye ast ruy az mosāhebat-e meskinān tāftan wa fāyde wa barakat dariy dāshan. (G. 148-bet).

Tarjiması: *Miskinlarning suhbatidan yuz o'girish va ulardan foyda va barakatni darig' tutish ulug'larning tabiatidan uzoqdur.*

Aksariyat holatlarda **روی (ruy)** so'zi bilan yasalgan qo'shma fe'llarda mazkur so'z o'zining leksik ma'nosidan uzoqlashadi:

شنیدم که ملک را در آن قرب دشمنی صعب روی نمود.

Šenidam ke, malekrā dar ān yorob došman-e sa'b ruy namud. (G. 54-bet).

Tarjiması: *Eshitdimki, o'sha yaqinda podshohga bir kuchli dushman yuz ko'rsatdi.*

Yuqoridagi jumla tarkibida kelgan **روی نمودن (ruy namudan – (so'zma-so'z yuz ko'rsatmoq) ko'rinmoq, paydo bo'lmoq)** qo'shma fe'lida ham ism va fe'l qism leksik ma'nosini qisman yo'qotgan.

Quyidagi jumla tarkibida esa **نهادن (nehādan – qo'ymoq)** fe'li bilan qo'shma fe'l yasaganini ko'rish mumkin:

لاجرم دشمنی صعب روی نهاد همه پشت یکی از پادشاهان پیشین در رعایت مملکت سستی کردی و لشکر به سختی داشتی بدادند.

Yeki az pādshāhān-e pišin dar reāyat-e mamlekat sosti kardi wa laškar be saxti dāšti lājaram došmani sa'b ruy nehād, hame pošt dādand. (G. 85-bet).

Tarjiması: *Burungi podshohlardan biri mamlakatni boshqarishda loqaydlilik qilar va lashkarni qahatchilikda tutar edi, oxir oqibat bir ulug' dushman yuz ko'rsatdi va hamma podshohga orqa o'girdi.*

روی (ruy) so'zining bir necha komponentlardan iborat qo'shma fe'llarda ism qism vazifasida kelish holati ham uchraydi. Bunday qo'shma fe'llarni murakkab qolipdagi so'zlar sifatida ta'riflash mumkin. "Guliston" asarida aksariyat o'rinlarda murakkab qolipli qo'shma fe'llarning birinchi komponenti distant holatda kelishi kuzatiladi:

ملک روی از ین سخن درهم آورد.

TILSHUNOSLIK

Malek ruy az in soxan dar ham āward. (G. 49-bet).

Tarjimasi: *Podsho bu soʻzdan yuzini burishtirdi.*

Quyidagi jumlada esa qoʻshma feʼlining odatiy kontakt holatda kelishini koʻrishimiz mumkin:

چون لشکر از هر دو طرف روی در هم آوردند اول کسی که به میدان در آمد این پسر بود.

Čun laškar az har do taraf ruy dar ham āwardand awwal kasi ke be meydān dar āmad, in pesar bud. (G. 54-bet).

Tarjimasi: *Har ikki tomondan lashkar yuz koʻrsatganda, jang maydoniga kirgan birinchi odam shu oʻgʻil boʻldi.*

Mazkur jumla tarkibidagi *ruy dar ham āwardan* (ruy dar ham āwardan) qoʻshma feʼli morfem tarkibi yuqoridagi jumla tarkibida kelgan qoʻshma feʼl bilan bir xil boʻlsa ham, maʼnoviy jihatdan farqlanadi. Shunga koʻra mazkur feʼllarni omonim sifatida baholash mumkin.

Quyidagi jumlada *ruy dar ham āwardan* (ruy dar ham āwardan) feʼliga sinonim boʻla oladigan qoʻshma feʼl keltirilgan. Ikki qoʻshma feʼlni morfem tarkibi jihatidan predloglar farqlab turadi: *ruy* *be*

هم آوردن = روی در هم آوردن

Grammatik maʼnosiga koʻra *dar* (dar) predlogi oʻzbek tilidagi oʻrin-payt kelishigiga, *be* (be) predlogi esa joʻnalish kelishigi bajaradigan funksiyaga toʻgʻri keladi. Shunday boʻlsa ham predloglarning almashinuvi qoʻshma feʼlining umumiy hosila maʼnosiga taʼsir oʻtkazmaydi:

ملک روی ازین سخن بهم آورد.

Pādšāh ruy az in soxan beham āward. (G.104-bet).

Tarjimasi: *Podshoh bu soʻzdan yuzini burishtirdi.*

ruy (ruy) soʻzi ism qism boʻlib kelgan qoʻshma feʼllarda mazkur soʻzning maʼnosi qisman boʻlsa ham saqlanadi. Qoʻshma feʼlining umumiy hosila maʼnosida yordamchi feʼlga nisbatan koʻproq ulushni egallaydi yaʼni asosiy semantik yuk ism qismga tushadi.

Quyidagi jumlada esa *ruy* (yuz) soʻzi ishtirok etgan murakkab qolipli qoʻshma feʼlni koʻrish mumkin. Yuqoridagi uch jumlada feʼl qism vazifasini *āwardan* (*keltirmoq*) feʼli bajargan boʻlsa, mazkur gapda *kašidan* (*tortmoq*, *chekmoq*) sodda feʼli bajargan.

حاکم از گفتن او برنجید و روی از نصیحت در هم کشید و برو التفات نکرد.

Hākem az goftan-e u beranjid wa ruy az nasihat dar ham kašid wa baru eltefāt nakard. (G. 119-bet).

Tarjimasi: *Hokim uning soʻzlaridan ranjidi va uning nasihatdan yuzini burishtirdi va unga iltifot qilmadi.*

dast (*dast – qoʻl*) soʻzi ishtirok etuvchi qoʻshma feʼllar. “Guliston”da mazkur soʻz ishtirok etgan qoʻshma feʼllar ham koʻp uchraydi. Ularning 63 oʻrinda ishlatilishi kuzatiladi. *Dast+yordamchi feʼl* tipidagi qoʻshma feʼllarning aksariyati semantikasida shu aʼzo bilan bajariladigan harakat semasi anglashiladi. Grammatik jihatdan esa ularning distant va kontakt holatda kelishi kuzatiladi. Distant holatda kelganda *dast* soʻzi oʻzidan keyin kelgan leksik birliklar bilan izofasiz bogʻlanadi:

پسر در یافت و دست از طعام کشید.

Pesar dar yāft wa dast az taām kašid.

Tarjimasi: *Oʻgʻil tushundi va taomdan qoʻlini tortdi.*

dast (*dast – qoʻl*) soʻzi bilan yasalgan qoʻshma feʼllarning baʼzi oʻrinlarda infinitiv shaklda kelishi ham kuzatiladi. Mazkur holatda u otga xos xarakter namoyon qilib, otga xos sintaktik vazifalarda keladi:

چو دارند گنج از سپاهی دریغ.

دریغ آیدش دست بردن به تیغ.

Ču dārand ganj az sepāhi dariy,

Dariy āyadaš dast bordan be tiy.

Mazmuni: *Agar askardan zarni darigʻ tutsalar, askar ham shamshirga qoʻl urishdan oʻzini tortadi.*

Dast (*qoʻl*) soʻzi bilan yasalgan qoʻshma feʼllarning ism va feʼl qismlari baʼzi oʻrinlarda almashgan holatda kelishi ham uchraydi. Yuqorida taʼkidlaganimizdek, bu holat sheʼriy matnlarda vazn va ritm talabi bilan yuzaga keladi. Ushbu xususiyat ham qoʻshma feʼllarni boshqa soʻz turkum qoʻshma soʻzlaridan farqlanishiga sabab boʻluvchi omillardan biri sanaladi:

نترسد آن که بر افتادگان نبخشاید

. که گر ز پای در آید کشش نگیرد دست.

*Natarsad ān ke bar oftādegān nabaxšāyad
Ke gar zi pāy dar āyad kasaš **nagirad dast**.*

Mazmuni: *Bechoralarga rahm qilmaganidan qo'rqmaydimiki, gar yiqiladigan bo'lsa, hech kim qo'lidan tutmasa.*

Quyidagi she'riy matnda "dast šostan" ("voz kechmoq". So'zma-so'z "qo'l yuvmoq") fe'lida yordamchi fe'l qism misra boshida, ism qism esa misra oxirida kelishi kuzatiladi:

بشوی ای خردمند از آن دوست
که با دشمنانت بود هم نشست.

*Bešuy, ey xeradmand, az ān dust **dast**
Ke bā došmanānat buwad hamnešast. (G. 525-bet).*

Mazmuni: *Ey oqil inson, dushmanlaring bilan suhbatdosh bo'lgan do'stdan voz kech.*

Ba'zi o'rinlarda *dast* (qo'l) so'zi bilan yasalgan qo'shma fe'llarda ism qism ham, fe'l qism ham o'z ma'nosini tamoman yo'qotadi. Qo'shma fe'l ko'chma ma'no ifodalaydi:

گفت: ای پادشاه روی زمین! به زورآوری بر من دست نیافت بلکه مرا از علم کشتی دقیقه‌ای مانده بود و همه عمر از من دریغ
همی‌داشت امروز بدان دقیقه بر من غالب آمد.

*Goft: "Ey pādšāh-e ruy-e zamin! Be zurāwari bar man **dast nayāft** balke marā az elm-e košti dayiye-i mānde bud wa hame omr az man dariy hami dāšt. Emruz bedān dayiye-i bar man yāleb āmad".*

Tarjimasi: *Dedi: "Ey yer yuzining podshohi! Kuchda u mendan g'olib chiqmadi, balki menda kurash ilmida bir usul qolgan edi va uni butun umr mendan darig' tutgan. Bugun o'sha usul bilan ustimdan g'alaba qildi".*

Yuqorida keltirilgan jumla tarkibidagi *dast yāftan* –so'zma so'z "qo'l topmoq") "zafar quchmoq", "g'alaba qilmoq" ma'nolarini anglatadi. Ma'noviy jihatdan *yāleb āmadan* – *g'olib kelmoq*) fe'li bilan sinonimik qatorni hosil qiladi. Y.A.Rubinchik taklif qilgan semantik tasnifga ko'ra qo'shma fe'lni tashkil etuvchi qismlarning har ikkisi o'zining leksik ma'nosini to'liq yo'qotsa va qo'shma fe'lning ma'nosi qismlarning ma'nosidan kelib chiqamasa, bunday fe'llar modellashmagan qo'shma fe'llarning motivlashmagan ma'noli [5, 160] guruhiga kiritiladi.

Ushbu fikrlarga tayangan holda *dast yāftan* (dast yāftan) fe'lini ham shu guruhga kiritish mumkin.

پای (pāy – oyoq) so'zi ishtirok etuvchi qo'shma fe'llar. "Guliston" asarida somatik birliklar sirasiga kiruvchi *pāy* (pāy – oyoq) so'zi qatnashgan qo'shma fe'llar nisbatan kam uchraydi. Ularni yetti o'rinda uchratish mumkin.

Aksariyat o'rinlarda *pā(y)* so'zi ishtirok etgan qo'shma fe'llarning morfem qismlari o'z leksik ma'nosini yo'qotadi, ya'ni motivlashmagan ma'noli qo'shma fe'llar yasaladi. Quyidagi jumla tarkibida kelgan *pāy gereftan* – (*so'zma-so'z "oyoq olmoq", "oyoq tutmoq"*) fe'lining lug'atlarda "*rivojlanmoq*", "*kuchaymoq*", "*mustahkam bo'lmoq*" kabi ma'nolari beriladi. [3, 254]

درختی که اکنون گرفته است پای
به نیروی مردی برآید ز جای.

*Deraxti ke aknun gerefte ast pāy
Be niru-ye mardi bar āyad zi jāy. (G. 58-bet).*

Mazmuni: *Yangi tomir tutgan daraxt bir kishining kuchi bilan joyidan chiqadi.*

Shuningdek *pāy* so'zining "*predlog+ism+yordamchi fe'l*" modelidagi qo'shma fe'llar tarkibida ham kelishi kuzatiladi:

مرد بی توشه که افتاد از پای
بر کمر بند او چه زر چه خرف؟

*Mard-e bituše ke oftād az pāy
Bar kamarband-e u če zar če xazaf. (G. 264-bet).*

Mazmuni: *Yo'l xaltasiz holdan toygan odamning belbog'ida oltin bo'ldi nima-yu, sofol parchasi bo'ldi nima?*

Yuqoridagi misollardan tashqari "Guliston" asarida *pāy* so'zi ishtirokida yasalgan quyidagi qo'shma fe'llarni uchratildi: *Pāy dāstan*, *pāy kašidan*, *pāy nehādan*.

دل (del) so'zi so'zi ishtirok etuvchi qo'shma fe'llar. Qo'shma fe'llarda ism qism vazifasida kelganda, asosan, "ko'ngil", "qalb" ma'nosini ifodalab keladi. Mazkur so'z ham qo'shma fe'llarning yasallishida boshqa somatik birliklar *sar* va *dast* so'zlari singari faol hisoblanadi. "Guliston" asari

TILSHUNOSLIK

matnini tahlil qilish davomida mazkur soʻz ishtirok etgan qoʻshma fe'llarning oʻttiz ikki oʻrinda kelganligi aniqlandi. Mazkur soʻzning asarda *kašidan*, *dādan*, *gereftan*, *bastan*, *robudan*, *bar dāštan*, *nehādan*, *feriftan* kabi sodda fe'llar bilan birikib qoʻshma fe'llar yasaganini koʻrish mumkin:

در چشم من آمد آن سهی سرو بلند
برپود دلم ز دست و در پای فگند
این دیده شوخ می کشد دل بکمند
خواهی که بکس دل ندهی دیده ببند.

*Dar češm-e man āmad ān sihi sarw-e boland,
Berobud delam zi dast wa dar pāy fegand.
In dide-ye šux mikašad del bekamand,
Xāhi ke bekas del nadehi dide beband. (G.391-bet).*

Mazmuni: *Ul sarvqomat koʻzimning oldida koʻrindi-yu, koʻnglimni oʻgʻirladi va oyoqqa ishq bandini soldi. Bu beparvo shoʻx koʻzlar esa ishq zanjiriga muftalo qiladi. Agar hech kimsaga koʻngil bermaslikni istasang, koʻzingni yumib ol.*

Quyidagi baytda esa “*del*” soʻzining “*bastan*” sodda fe’li hamda “*bar dāštan*” prefiksli fe’li bilan qoʻshma fe’l yasagani kuzatiladi. Ikki qoʻshma fe’l sematik jihatdan zid ma’noli hisoblanadi:

نباید بستن اندر چیز و کس دل
که دل بر داشتن کاریست مشکل

*Nabāyad bastan andar čiz wa kas del
Ke del bar dāštan kārist moškel. (G. 381-bet).*

Mazmuni: *Biror bir narsaga yoki kimsaga koʻngil bogʻlash kerak emas, chunki keyin koʻngil uzish mushkul ishdir.*

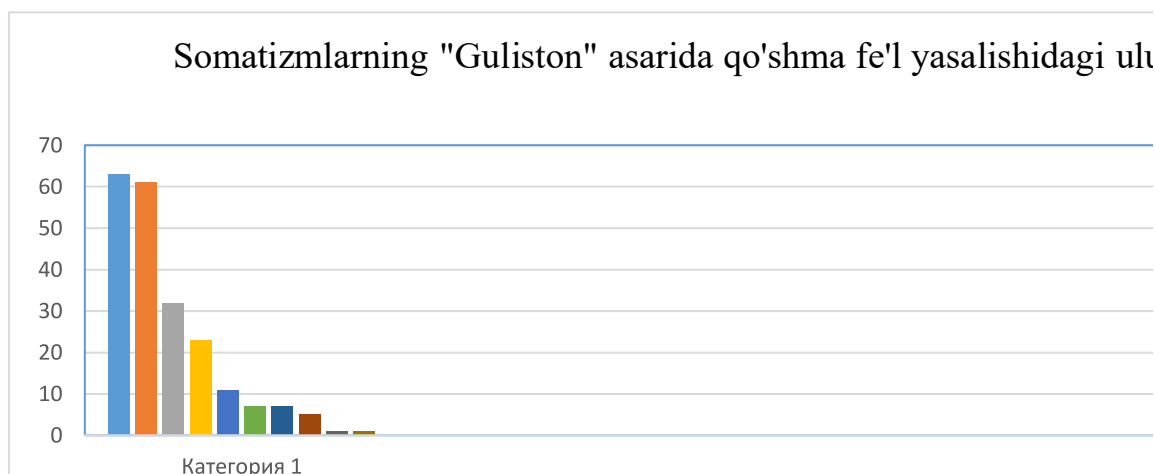
Yuqorida keltirilgan jumlada *del bastan* va *del bar dāštan* qoʻshma fe'llarining har ikkisi ham infinitiv shaklda kelgan. Shuningdek, *del bastan* qoʻshma fe'lining ism va yordamchi fe'l qismlari oʻrni almashib distant holatda kelgan. Yuqoridagi misollardan koʻrinadiki, *del* soʻzi ishtirokida yasalgan qoʻshma fe'llarning har ikki komponenti aksariyat oʻrinlarda koʻchma ma’noda keladi. Yuqorida keltirilgan somatik birliklardan tashqari bir oʻrinda کف (*kaf – kaft*) soʻzi bilan (به کف آوردن) (*be kaf āwardan – qoʻlga kiritmoq*), bir oʻrinda بر (*bar – koʻkrak*) soʻzi bilan (در بر کردن) (*dar bar kardan – kiymoq*) qoʻshma fe’l yasalishi kuzatiladi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

“Guliston” asaridagi qoʻshma fe'llarning lisoniy va statistik tadqiqi boʻyicha quyidagi natijalar olindi.

1-jadval

T/r	Somatizm	Qoʻshma fe’l yasalishidagi ishtiroki
1	Dast (qoʻl)	63 oʻrinda
2	Sar (bosh)	61 oʻrinda
3	Del (yurak)	32 oʻrinda
4	Ru (yuz)	23 oʻrinda
5	Zabān (til)	11 oʻrinda
6	Pā (oyoq)	7 oʻrinda
7	Češm (koʻz)	7 oʻrinda
8	Dide (koʻz)	5 oʻrinda
9	Kaf (kaft)	1 oʻrinda
10	Bar (koʻkrak)	1 oʻrinda

Asarda 211 o'rinda somatik birliklar ishtirokida yasalgan qo'shma fe'llarning qo'llanilishi kuzatiladi. Bu asarda keltirilgan jami qo'shma fe'llarning 10.9 foizini tashkil qiladi.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan misollar va ularning tahlillaridan ko'rinadiki, somatik birliklar ishtirokida yasalgan qo'shma fe'llarning aksariyatida umumiy hosila ma'no qismlarning ko'chma ma'nolari yig'indisi asosiga quriladi. Mazkur guruhga kiruvchi fe'llarda ism qism o'zining ma'nosini saqlaydi, fe'l qismning ma'nosi butunlay yo'qotiladi yoki o'zgarishga uchraydi. Lingvostatistik tahlillar qo'shma fe'l yasallishida sar (bosh) va dast (qo'l), del (yurak), ru (yuz) so'zlarining faol, zabān (til), pā (oyoq), čēšm (ko'z), dide (ko'z) so'zlarining o'rta, bar (ko'krak) va kaf (kaft) so'zlarining nafaol ekanligini ko'rsatdi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. – Toshkent: TDSHU, 2009. – 98 b.
2. Алимova X.З. Дарий тилида соматизмларнинг структур ва семантик таснифи. Диссертация автореферати. – Toshkent: – 2005. – 49 b.
3. 1606. 1998. – ص. – تهران: دانشگاه تهران، 1998. – جلد ششم. – علی اکبر دهخدا. لغتنامه دهخدا. جلد ششم. – تهران: دانشگاه تهران، 1998. – ص. 1606.
4. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. Том 1. – Москва: Русский язык, 1983. – 801 с.
5. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского языка. – Москва, 1981. – 276 с.